

CERES ÉS IACCHUS AJÁNDÉKAI

Adalékok egy Janus Pannonius-epigramma értelmezéséhez

POLGÁR ANIKÓ

A neolatin költészet fordítása Csorba Győző szerint külön metodológiát igényelne, mely az antik költészet fordításától bizonyos tekintetben eltér. Ez a metodológia ugyanúgy, ahogy a neolatin költészet magyar fordítás- és hatástörténete, máig kidolgozatlan, a fordításokat filológiai alapon értékelő szakirodalom pedig e munka felvállalása helyett többnyire csupán elvárásait fogalmazza meg a magyar költészeti hagyományba több-kevesebb sikerrel beépülni próbáló fordításokkal szemben.

Csorba a neolatin irodalom fordítását azért tartja specifikusnak, mert ezeket a műveket a nemzeti irodalom részének tekinti, annak ellenére, hogy nem a nemzeti nyelven készültek.¹ „Janusnál a nehézségeket növelte, hogy magyar költőt kellett magyarra fordítani.” – írja.² Janus-fordításaink többsége azonban nem a Csorbához hasonló elvi elgondolások alapján kialakított, tudatos fordítói hozzáállás tükré, hanem az aktuális „irodalmpolitikai és kiadópolitikai program eszköze”,³ a fordítók nagy része felkérésre alkotott, s nyersfordításokból, filológiai instrukciók alapján dolgozott. Kovács Sándor Iván megállapítása, mely szerint „a magyar Janust mára elporosodott, tudós fordítások kezdték közvetíteni”,⁴ tulajdonképpen a fordítások döntő hányadára vonatkozóan máig is érvényes.

---

¹ Csorba Győző, „Magyar versek latinból”, in *Csorba Győző, a fordító*, szerk. Tüskés Tibor, Pécs, Pannónia Könyvek, 1998, 87.

² Csorba Győző, „Az 550 éves magyar költő”, in *Csorba Győző, a fordító*, i. m. 102.

³ Csorba, *Magyar versek latinból*, i. m. (vö. 1. j.), 89.

⁴ *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban*, szerk. Kovács Sándor Iván, Pécs, Pannónia Könyvek, [1987], 11.

A Janus Pannoniusz-fordítások értékelésének, s elsősorban az ezekben fellelhető hibák kiigazításának külön tanulmányt szentelt a Janus-szöveghagyományt és utóéletet kutató Juhász László⁵ és Török László.⁶ Jelen írás tárgya egy kétsoros Janus-epigramma (127.⁷, I 176 Tel.), melynek fordítása (bár nem szerepel sem Juhász, sem Török hibalistájában) szintén kiigazításra szorul. Az epigrammát a Kardos Tibor⁸ és a V. Kovács Sándor⁹ által szerkesztett Janus-kötet is Weöres Sándor fordításában közli:

A szőlőről

Szőlőt élvezel: ím, egyszerre iszol s eszel; és ezt
Ceresről Bacchus kapta, csak ő egyedül.

Bár a szőlő tekintetében Ceres és Bacchus funkciói minden bizonnyal metszik egymást (ha a szőlőt ételként, s nem a borkészítés alapjaként fogjuk fel), ám a latin epigramma nem erre a Weöres Sándor idézett fordításában homályos célzással utalt átfedésre épül. (Mintha a szőlő ételként való felhasználása eredendően nem tartozna a bor istenének fennhatósága alá, s ezt csupán Ceresről, a földművelés istennőjétől vette volna át.)

A Janus-epigramma alapját valójában a két antik isten ajándékainak az összehasonlítása adja, nála azonban az összehasonlításból – legalábbis egy bizonyos aspektus tekintetében – Iacchus kerül ki győztesen. Míg ugyanis Ceres csupán ételt ad az embeereknek, Bacchus ajándéka, a szőlő egyszerre szolgál ételként és italként is.

Est simul et potat, qui dulci vescitur uva:
hoc tibi, sed solo, cedit Iacche, Ceres.

(Nyersfordításban: Egyszerre eszik és iszik az, aki az édes szőlővel táplálkozik: e tekintetben, de csakis ebben az egyben, Bacchus, felülmúlod Ceres.)

Hegedüs István 19. század végi fordítása, mely ugyan nyelvileg kissé darabos, az epigramma csattanóját remekül érzékelteti:

Az egyszerre eszik meg iszik, szőlőt aki élvez:
Így győződ le bizony Bacchus ez egybe' Ceres.¹⁰

⁵ Juhász László, „Janus Pannoniusz epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához”, *Filológiai Közöny* 14 (1968) 146–185.

⁶ Török László, „Janus Hungaricus, avagy filológiai barangolások a Janus-epigrammák magyar fordításainak birodalmában”, in Uő, *Janus-arcok. Összegyűjtött tanulmányok, recenziók, fordítások és kommentárok*, szerk. Mayer Gyula, Typotex, Budapest, 2008, 69–98.

⁷ Felhasznált kiadás: Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia, Vol. I. Epigrammata*, edidit Iulius Mayer, similia addidit Ladislaus Török, Budapest, Balassi, 2006.

⁸ Janus Pannoniusz *Versei*, szerk. Kardos Tibor, Budapest, Szépirodalmi, 1972, 97.

⁹ Janus Pannoniusz *Összes munkái*, szerk. V. Kovács Sándor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1987, 111.

¹⁰ Janus Pannoniusz *Költeményei*, ford. Hegedüs István, Budapest, MTA, 1938, 198.

Igaz ugyan, hogy az ősváltozat, mely vélhetőleg Weöres Sándor fordításának közvetlen előképe lehetett, még másképpen adja vissza a csattanót:

A ki eszik szőlőt, iszik is egyszerre, oh Bacchus
Ezt az ajándokot is csak neked adta Ceres.¹¹

Az eredeti poénjától kicsit eltolódott Geréb László megoldása is, aki az epigramma egy-egy sorának megállapítását ellentétként mutatta fel. A fordítást olvasva olyan érzésünk lehet, mintha a fordító – aki saját bevallása szerint ismerte s fel is használta Hegedüs István fordításait is¹² – tisztában lenne ugyan az eredeti szöveg jelentésével, ám azt, talán valamiféle morális aggályok miatt, elbizonytalanítja. Ceres neve elé, hogy a fordító értékítélete világos legyen, beiktatja a „jó” jelzőt, a „mégis” ellentétes kötőszó viszont arra is utal, hogy a szőlő fogyasztása közben az evés és ivás nem egyenrangú tevékenység, hiszen Bacchus (vagyis a bor ivása) nagyobb élvezetet nyújt, mint Ceres (vagyis a szőlő evése).

Egyben eszünk meg iszunk, amidőn élvezzük a szőlőt.
Mégis a jó Cerest Bacchus előzi meg itt.¹³

A szöveget ugyancsak átalakító Weöres Sándor idézett fordítása esetében azonban semmi nem utal arra, hogy valamiféle tudatos áttranszformálásról, fordítói átértelmezésről lenne szó, sőt, abban sem lehetünk biztosak, hogy a magyar fordítás szövegét valóban az eredeti latinhoz, s nem a fordító által segédanyagként kapott nyersfordításhoz, illetve a korábbi fordításokhoz kell-e mérnünk. Weöres Sándor fordítói életművének ugyan szerves részét képezik a latin fordítások,¹⁴ ám nyilatkozata szerint a latin fordítások esetében az ő munkája főként a stilizálás, nem a szöveg értelmezése, hiszen általában nyersfordításokból dolgozik: „Egy kicsit konyitok az olaszhoz, latinhoz, de a nyelvtudásom kevés ahhoz, hogy nyersfordítás nélkül dolgozhassak.” „... tulajdonképpen magyarról fordítok magyarra az esetek 95%-ban, mondjuk” – írja.¹⁵

Az ilyen esetekben tehát nem tarthatjuk jogosnak a fordítók elmarasztalását, s a kétnyelvű kiadások esetében inkább a tudós szerkesztők feladata lehetett volna a tanulmányokban utólag listázott hibáknak, félrefordításoknak legalább a jegyzetekben

¹¹ *A Kisfaludy Társaság Évtárlapjai* 28 (1893–1894), Budapest, Franklin, 1895, 134.

¹² „Kegyelettel tartozom néhai Hegedüs István úttörő Janus fordításainak is.” in Janus Pannonius, *A Duna mellől*, ford. Geréb László, Budapest, Officina, 1940, 115.

¹³ Janus Pannonius, *A Duna mellől*, i. m. 37.

¹⁴ Weöres Sándor, *Egybegyűjtött műfordítások*, Budapest, Magvető, 1976, 27–78.

¹⁵ Weöres Sándor, „Milyen szerepe van a költő életében a fordításnak?” in *A műfordítás elmélete és gyakorlata*, szerk. Takács József, ELTE Olasz Tanszék, Budapest, 1973, 177.

történő kiigazítása.¹⁶ A latint félreértő fordítói megoldás kritikája helyett próbáljunk meg inkább a görög–római mitológiára épülő vers forrásait feltárva közelebb kerülni az epigramma csattanójának értelmezéséhez.

A klasszikus irodalomból a legújabb kritikai kiadás a hasonló helyek között két latin szöveget jelöl meg, Ovidius *Tristia*-ját (3, 10, 71) és Statius *Silvae* című művét (2, 2, 103).¹⁷ A két megidézett szövegben valóban szerepel a *dulcis uva*, illetve a *dulces uvas* (édes szőlő, édes szőlőket) jelzős szerkezet, tartalmilag azonban ezen felül nem kötődnek Janus szövegéhez. Ovidiusnál a száműzetés helyének, a téli Tominak a leírásába illeszkedik a szőlő említése: a rideg vidéken nem terem szőlő sem („*non hic pampinea dulcis latet uva sub umbra*”).¹⁸ Statiusnál a szőlőmotívum a Pollius surrentumi villáját leíró vers része. A tenger és a szőlősdombok közelségét egy bájos mitológiai kép érzékelteti: ősszel egy Nereis jött elő a vízből, és édes szőlőket csent a dombról („*et dulces rapuit de collibus uvas*”).¹⁹ Mind az ovidiusi, mind a statiusi szöveghely csak a nyelvi megformálásban mutat némi hasonlóságot, ám az adott jelzős szerkezet használata a megadott két esetben sem grammatikai, sem metrikai szempontból nem azonos Januséval, így azok ismeretének és hatásának feltételezése nem indokolt. Hasonlóságokat keresve érdemesebb felütnünk Martialis epigrammakötetét, aki *Uvae duracinae* (Keményhúsú szőlők) című kétsoros epigrammájában (XIII. 22) a szőlő ehető és iható voltának ellentétét hangsúlyozza: a bemutatott keményhúsú szőlők nem Bacchus italaként, sokkal inkább ételként szolgálnak.

Non habilis cyathis et inutilis uva Lyaeo,
sed non potanti me tibi nectar ero.²⁰

„Nem serlegbe való vagyok én, nem Bacchus italja:
Hogyha eszel s nem iszol, nectarod is lehetek.”²¹ (Csengery János fordítása)

„Nem serlegbe való s noha nincs hasznodra, Lyaeus,
Jóízű nektár bornemiszáknak e fűrt.”²² (Balogh Károly fordítása)

¹⁶ Ilyen jegyzetapparátus található a *Régi magyar irodalmi szöveggvűjtemény* I. részében (*Humanizmus*, szerk. Ács Pál – Jankovics József – Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi, 1998, 184–285), melyben a Janus Pannonius szövegeit sajtó alá rendező Török László nemcsak a szövegek utalásrendszereit fejtí ki részletesen, hanem alkalmanként a fordítások hibáira is figyelmeztet.

¹⁷ Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia*, i. m. (vö. 7. j.), 119.

¹⁸ Ovid, *Tristia. Book III.*, by S. G. Owen, Oxford, Clarendon Press, 1893, 21.

¹⁹ Publius Papinius Statius, *Erdők. Latinul és magyarul*, ford. Muraközy Gyula, Budapest, Akadémiai, 1979, 130.

²⁰ Martial, *Epigrams*, Volume III, ed. by D. R. Shackleton Bailey, Cambridge–London, Harvard University Press, 1993, 182.

²¹ Marcus Valerius Martialis *Epigrammáinak tizennégy könyve a Látványosságok könyvével*, ford. Csengery János, Budapest, MTA, 1942, 413.

²² Balogh Károly, *Martialis*, Budapest, Studium RT., évszám nélkül, 52.

A Martialis-vers alapgondolata, a szőlő ehető és iható voltának megkülönböztetése Janus versötletéhez hasonlít. Az ajándékkísérő epigramma olyan keményhúsú szőlőkhoz írt ajánlás, amelyek ugyan borital alapjául nem szolgálhatnak, ételként azonban kitűnőek. Janus a Martialis epigrammagyűjteményének XIII. könyvébe tartozó xéniák (ajándékversek) kétsoros disztichonformáját használja, ám verse nem ajándékkísérő formulaként szolgál, inkább gnómaszerű, általánosító jellegű, s az ételhez és italhoz rendelhető két isten (Ceres és Bacchus) klasszikus mitológiai egyenrangúságának gondolatával is polemizál. Euripidész Bakkhánsnők című darabjában Teiresias két isten ajándékát emeli ki mint az emberek számára a legfontosabbakat: Démétér száraz étellekkel táplálja őket, Semelé gyermeke pedig, aki az istennő ellenfelének tartható, s aki nem marad alul a vele való összehasonlítás során, a szőlőfűrtből nyerhető italt fedezte fel s ezt hozta el vigaszul a halandóknak (*Bacch.* 274–283).²³ A Bakkhos kultuszát újként bemutató, s értékeit kiemelve a régóta tisztelt Démétér mellé emelő Teiresias-monológon túllépve Janus (mondandóját mesterien két sorba sűrítve) már azt igazolja, hogy a két isten nemcsak hogy egyenrangú, hanem (a sokak szemében kevésbé értékesnek tartott, s kezdetben új istenként el nem ismert) Bacchus felül is múlja vetélytársát. Az ő ajándékának, a szőlőnek olyan tulajdonsága, olyan kettős jellege is van, mely joggal helyezi azt Ceres ajándékai elé. A szőlőnek mint kulcsmotívumnak a kiemelése a xéniákhoz köti Janus versét, Iacchus megszólítása a második sorban viszont a martialis ajándékozási szituációtól el is távolít (Martialisnál a megszemélyesített ajándék-tárgy szólítja meg a megajándékozottat, Janusnál a szőlő különleges jellegén s az istenek ajándékain tűnődő narrátor szólítja meg Bacchust). A „sed solo” kitétel finoman azt is jelzi, hogy a szőlő csodája egyedi eset, Iacchusnak nem kell túlságosan elbiznia magát, hiszen egy komplexebb összehasonlítás nem biztos, hogy az ő győzelmét hozná.

Janus költői ötletének egy másik előzményét az evés-ivás párhuzamosságának kiemelésével (igaz, az evéshez-iváshoz köthető antik istenek nevének említése nélkül) Philostratos görög prózai művében találjuk meg, nem a szőlőre, hanem a gránátalmára vonatkoztatva (ám egy hasonlat erejéig a szőlővel is párhuzamba vonva). Philostratos szerelmes leveleinek 45. darabja Martialis verséhez műfajilag is hasonlít, hiszen levél formájú xéniának, ajándékkísérő levélkének tartható.

Διοδώρω

Τὰς ἀπυρήνους ῥοιαὶς Ἐρυθραὶ κηπεύουσιν οἰνοχοοῦσας νᾶμα πότιμον, ὥσπερ τῶν βοτρυῶν οἱ εὖ πράττοντες. δέκα σοι τούτων τρυγῆσας ἔπεμψα. χρωῶ δὲ αὐταῖς σιτούμενος μὲν ὡς οἴνω, μεθύων δὲ ὡς σίτω.

²³ Euripidis *Tragoediae*, Vol. I., Lipsiae, Teubneri, 1876, 99–100.

„Diodóroshoz

Az erüthraibeliek nem csontos magvú gránátalmát termesztenek, melyből kellemes ital nyerhető, akárcsak a lédús szőlőfürtökből. Tízet szedtem és el is küldöm neked: ha épp eszel, élvezd, mint a bort; ha részeg vagy, szolgáljanak eledelül.²⁴

Nem véletlen, hogy a szerelmes levélben gránátalma szerepel ajándékként, hiszen ez a sokmagvú gyümölcs a szerelem, házasság és a termékenység szimbóluma. A Philostratos-levél kíséretében küldött ajándék univerzálisabb Martialis keményhúsú szőlőinél, hiszen a megajándékozott igényeitől függően kettős funkciót is betölthet: ha jóllakott, italként, ha lerészegedett, ételként szolgálhat. Janusnál ez a kettős szerep egybeolvad, nála a szőlő fogyasztása evés és ivás is egyben. A Philostratos görög szövegét több helyütt is félreértő Bonfini latin fordítása²⁵ esetében a gránátalma-motívum elmarad, így az ő latin levele (az erotikus utalásrendszerrel is megfosztva) Janus verséhez hasonlóan a szőlő kettős jellegét teszi meg fő témául.

De Diodoro

[R]ecentes²⁶ uvas rubras fluviumque vini profusuras boni agricolae racematim legerunt: e quibus decem tibi vindemiando misi. Tu autem his utere: tanquam vino cibatus: et tanquam cibo ebruus iam futurus.

(A jó földművesek fürtönként szedték le a friss, vörös szőlőket, melyek a bor áradatát öntik majd magukból: ezekből küldök neked szüretelés közben tízet. Te pedig, ha épp eszel, élvezd őket, mint a bort; ha lerészegedsz, szolgáljanak eledelül.)

Bolonyai Gábor több előadásában és publikációjában mutatott már rá Bonfini görögől készült fordításainak hibáira.²⁷ Ennek a szerelmeslevél-fordításnak az első mondata is ezen hibalisták sorába kívánczik. Bonfini feltehetőleg nem tudatosan, hanem nyelvtudásának hiányosságaiból adódóan hagyja el a gránátalma-motívumot, a görög ροιά ('gránátalma') és ροή ('folyás, áramlás'), valamint az Ἐρυθραί ('Erythrai kis-ázsiai város') és ἐρυθρός, ἄ, ὄν ('piros') szavak jelentését összerosva. Fordítása azonban így Janus versének lett rokona, hiszen a szőlő igazi élvezetet nyújtó, kettős természetét dicséri.

²⁴ Philostratosz, *Erősz szárnyai. Ógörög szerelmes levelek*, ford. Polgár Anikó, Pozsony, Kalligram, 2008, 59.

²⁵ Philostrati *Heroica ... Epistolae ab Antonio Bonfine traducte*, 167r. OSZK Cod. Lat. 417. (elérhető a www.corvina.oszk.hu címen)

²⁶ Az eredeti Iecentes alakot Recentes-re javítottuk. Hibás iniciálékkal a kódex több pontján találkozhatunk, pl. 169v. Dalvus helyett: Salvus.

²⁷ Bolonyai Gábor, „Philostratosz szofistái – Bonfini fordításában”, in *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, szerk. Déri Balázs, Budapest, L'Harmattan, 2008, 47–58.